

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКА СТРУКТУРА НА ХРИСТИЯНСКОТО НАСЕЛЕНИЕ В ХЕЗАРГРАД ПРЕЗ 40-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК

Невена Неделчева

SOCIO AND ECONOMIC STRUCTURE OF THE CHRISTIAN POPULATION OF HEZARGRAD DURING THE 1840 CENTURY

Nevena Nedelcheva

*На проф. Красимира Мутафова –
с уважение и признателност!
Оттам (Хезарград), откъдето започнаха
първите ни научни разговори...*

Abstract: *The report will present new information on the socio-economic development of Hezargrad in the middle of the 19th c. extracted from unpublished Ottoman documents – temettuat defters. We will introduce new unpublished data on the Christian population of the city and its social and economic status.*

This study will focus on Hezargrad's urban development and present information about Christian households, incomes and taxes. The demographic structure of the city, the peculiarities of its territorial organization, professional structure and some details of the economic development of the Christian community in Hezargrad will be also commented. The research will present general information about the economic outlook of this town; it was focused on the professional profile of the Christian population, the leading industries, and specific occupations.

Key words: *Christian population, households, territorial organization, professional structure.*

Съдбата на християнското население след идването на османците на Балканите е въпрос, който винаги е вълнувал българската общественост, а и не само. През годините историческата наука натрупа значителен масив от изследвания, посветени на този проблем в демографски, етнически, религиозен и социален аспект. Господстващата близо столетие теория за демографския колапс на българското население след завоеванието и през „тъмните“ векове на османско господство, свързан с интензивен процес на ислямизация [Гандев, Х. 1973; Цветкова, Б. 1957; Снегаров, И. 1959; Петров, П. 1964; Петров, П. 1972], днес поражда съмнение и е поставена на преоценка [Димитров, С. 1973; Тодоров, Н. 1972; Стайнова, М. 1982; Георгиева, Ц. 1999; Георгиева, Ц.

2000, с. 54–74; **Иванова, С.** 1987, с. 155–170; **Иванова, С.** 2000, с. 459–484; **Иванова, С.** 1993, с. 53–65]. Обнародваните османски източници през последните десетилетия сочат, че е наложително излизането от „клишетото“ на типологизация и уеднаквяване на всички райони, населявани с българи в периода на османското завоевание, а е необходимо акцентирание върху спецификата на всеки един от тях. Това с пълна сила бихме могли да отнесем към Хезарград (дн. гр. Разград) и населението, което го изгражда през XVI–XIX в.

Появата на Хезарград и обвързаността му със средновековната българска държава са въпроси, които все още не са намерили задоволителен и категоричен отговор [**Тодоров, Н.** 1972; **Кийл, М.** 2017 б, с. 6, 31–34; **Cvetkova, Hezargrad...**; **Явашов, А.** 1930; **Маргос, А.** 1988, с. 57–62; **Андреев, Й., Лазаров, И.** 1985 с. 3–118]. Въпреки това случаят с този град е изключително интересен с оглед на появата му в османската администрация и изграждането му като вакъфски център през XVI в. от великия везир Ибрахим паша. Построяването на култов религиозен комплекс и оформянето на градско ядро от мюсюлмани, ангажирани пряко с обслужването му, предопределя бързото развитие на Хезарград. Вакъфският статут на селищата около него (Каяджък пънар и Доброва), населени със значителни групи християнско население, благоприятства демографската и религиозната им стабилност поне през XVI в. [**ТИБИ, Т. III**, 1972, с. 442–447]. Бързото развитие на Разград през втората половина на XVI в. и особено през следващите столетия, превърнало го във важен икономически център в сърцето на Делиормана, привлича постоянен приток от нови и нови заселници. Една немалка част от тях са християни, преселили се от близко разположените вакъфски села, които постепенно се вписват като неизменна част от градската среда.

Няколко новооткрити теметтуат дефтери от средата на XIX в. (1845–1846 г.) [**BOA, ML. VRD. TMT.d, 12028; ML. VRD. TMT.d, 11940; ML. VRD. TMT.d, 11958; ML. VRD. TMT.d, 11961; ML. VRD. TMT.d, 11966; ML. VRD. TMT.d, 11969; ML. VRD. TMT.d, 11970; ML. VRD. TMT.d, 11971; ML. VRD. TMT.d, 11972; ML. VRD. TMT.d, 11973**], в съчетание с други по вид османски документи от периода, представят Разград и населението му десетилетия покъсно. Те дават възможност да вникнем в демографското, социално, професионално и икономическо състояние на жителите на Хезарград и да открием мястото на християнското население. Теметтуат дефтерите дават възможност да изследваме редица аспекти от живота на всяко селище посредством систематизираната информация, която представят: за данъкоплатците в империята, притежаваните от тях недвижими имоти, животни, размера на приходите им (от търговска, занаятчийска и друга дейност), както и размера на плащаните от тях данъци.

В настоящата разработка ще концентрираме вниманието си върху една част от населението на Хезарград – християнската общност, която живее в града. На база наличния изворов материал ще се опитаме да представим демографското състояние на тази общност от „появата“ ѝ в селището през XVII в. до средата на

XIX в. Без съмнение познаването на демографските проблеми на едно населено място дава ключа за разбиране на историческите процеси, които протичат в него, и на тяхната специфика. Заедно с това, своето място ще намерят въпросите, свързани с професионалната организация на немюсюлманските жители на Хезарград, финансовия им статут и мястото им в градската икономика.

Основан по заповед на централната власт и снабден с всички сгради, които са необходими за функционирането му като мюсюлмански център, Разград бързо увеличава жителския си състав. Интензивният живот на селището е особено видим във вътрешното му деление. Регистърът от началото на XVI в. ни среща с една недиференцирана група мюсюлмански заселници. Това са 83 мюсюлмански домакинства, 23 неженени и 21 лица с бевати [ТИБИ, Т. III, 1972, с. 441–442]. Само няколко десетилетия по-късно, в средата на столетието (1555–1556 г.), населението на Хезарград се е увеличило значително. Около джамиите, които се изграждат в града, се обособяват отделни квартални структури. Това са Махале-и джами-и шериф (кварталът на свещената джамия) и махалите при месджидите на Ахмед бей, Бахрам бей и Искендер бей [ВОА, TD 382, с. 847–849]. До края на XVI в. махалите стават пет с появата на нов квартал около новопостроената джамия на Мехмед бей.

За този кратък период, между регистрацията от 1535 г.¹ и тази от 1555–1556 г., населението на Хезарград се е увеличило няколкократно. Документът дава ясно да разберем, че макар да няма официално статут на град, селището има типичен градски облик с множество монументални сгради и икономическа структура. От средата на столетието градът е и център на едноименна каза и такъв остава до края на османския период. През 1555–1556 г. в Хезарград вече живеят 199 мюсюлмански домакинства и 60 неженени мюсюлмани. До края на века населението му достига до 244 мюсюлмански домакинства, от които 47 на имами, мюезини и персонал към комплекса на Ибрахим паша, и 42 неженени мюсюлмани². Данните категорично говорят за интензивен процес на разрастване на селището в териториален и демографски аспект.

През следващия XVII в. процесът на нарастване на населението на града продължава с бързи темпове. Според авариз дефтера от 1641–1660 г. в Разград живеят 351 мюсюлмански домакинства, организирани в девет градски квартала. Новопоявили са се махалите Касъм бей, Меми ага и Мустафа челеби [ВОА, TD 771, с. 144–145]. Това е времето, в което се наблюдава нарушаване на конфе-

¹ Приемаме датирането, което прави М. Кийл на данните, които се съдържат в регистър ОАК 217/8, а именно 1535 г. Авторският колектив на сборника с извори Турски извори за българската история, т. 3, датира документа в периода 1544–1561 г. Според Кийл обаче редица факти от културно, демографско и икономическо естество показват, че той е съставен в периода между 1533 и преди 1542 г., когато е завършена джамията на Ахмед бей [Кийл, М. 2017 а, с. 153].

² Kuyud-u Kadime № 556 [Цит. по: Кийл, М. 2017 а, с. 168].

сионалната хомогенност на селището. Регистрите ясно показват появата на предградие на Хезарград, населено изцяло с християни. Това е Варош-и Хезарград, нам-и дигер Каяджък пънаръ, в което живеят 43 християнски домакинства [ВОА, TD 771, с. 145]. Вследствие на разрастването на града Каяджък и Хезарград са се слели. Документите от XVII в. дават ясно да разберем, че християнското село от предходните столетия вече се възприема като предградие на Разград. Религиозната многоликост на града се подчертава и от появата на арменски квартал – Махалле-и ермениян, населен от 25 домакинства. Според местния историк Анани Явашов арменците са живели на улица „Раковска“ и са имали малка църква. Явашов също така допълва, че най-вероятно общността е изчезнала през 1812 г., когато руските войски превземат и опожаряват града, или през 1828 г. по време на втората руска окупация [Явашов, А. 1930, с. 112–113]. Според нас по-вероятна е втората година. Нюфус дефтерът от 1833–1834 г. все още фиксира наличието на арменска махала в града, в която живеят 28 домакинства [Hacıoğlu, F. 2016, s. 154]. Следващата регистрация на населението (1845–1846 г.) на Хезарград обаче показва липсата както на подобна квартална структура, така и на арменско население в него. Всичко това позволява да допуснем, че тази общност е напуснала града в периода от 1834 до 1844 г.

Таблица 1. Вътрешноквартална структура на Разград през 1833–1834 г.

Махала	Мъже мюсюлмани	%	Мъже християни	%
Ахмед бей	373	100%	–	–
Бахрам бей	448	100%	–	–
Варош	–	–	223	100%
Ибрахим бей	113	100%	–	–
Искендер бей	488	92%	43	8%
Касъм бей	169	90%	19	10%
Меми ага	242	100%	–	–
Мустафа челеби	241	84%	45	16%
Хаджи Мехмед	227	100%	–	–
Яхудиян	–	–	28	100%
	2301	87%	358	13%
2659³				

³ При анализа на данните от нюфус дефтера от 1833–34 г. и съпоставянето им с тези от теметтуат дефтера от 1845–46 г. трябва да се има предвид, че първият представя цялото мъжко население на Хезарград, включително и децата. Теметтуат дефтерът ни дава представа единствено за лицата, глави на домакинства в отделните квартални структури на града.

В средата на XVIII в. Разград е завладян и опустошен от „въоръжена мюсюлманска тълпа“ от околните села, чиято цел е и да наложи своята кандидатура за аянин на града и околията [Явашов, А. 1930, с. 91–96]. Размириците в града и околията му не стихват и през втората половина на столетието [Шушарова, М. 2016, с. 406–436]. Нов погром Хезарград преживява по време на рускотурската война от 1828–1829 г. При оттеглянето си войските опожаряват града. Голяма част от българските жители тръгват с войската, страхувайки се от отмъщението на турците. Според Явашов в следващите години една част се завръща от Бабадаг и се установява в Силистра, във Влашко, а някои се връщат и в Разград [Явашов, А. 1930, с. 103–104].

След всички тези промени, които градът преживява през XVIII и в началото на XIX в., нюфус дефтерите от 30-те и 40-те години на XIX в. и теметтуат дефтерът от 1845–1846 г. ни дават представа за актуалното състояние. В теметтуат дефтера от 1845–1846 г. подробно е описано населението на Разград, разпределено в 10 махали. По-голяма част от тях все още носят същите имена като в предходните столетия. Това без съмнение показва наличието на приемственост. Единствените две махали, които изчезват от кварталната структура на града, са Махале-и Хаджи Ахмед и Арменската махала. В града живеят 1289 домакинства, от които 1053 (82%) са мюсюлмански и 236 (18%) – християнски. Ако използваме приетия в науката индекс 5 за среден брой членове на семейство [Георгиева, Ц. 1999], ще видим, че в средата на века в Разград живеят 5265 мюсюлмани и 1180 християни. Това прави общ брой на населението от най-малко 6445 жители⁴. Данните ясно показват, че жителите на града са се увеличили в периода 1833–34 г. и 1845–46 г. с близо хиляда души.

Таблица 2. Вътрешноквартална структура на Разград през 1845–1846 г.

Махала	Мюсюлмански домакинства	%	Християнски домакинства	%
Ахмед бей	171	100%	–	–
Бахрам бей	200	100%	–	–
Варош	–	–	152	100%
Ибрахим бей	43	96%	2	4%

⁴ Въпросът за средния брой членове на едно домакинство в изследвания кадийски център бе поставян от нас неведнъж. Подробните ни изследвания показаха, че използването на общоприетия индекс 5 би дало възможно най-малкия приблизителен брой население. Домакинствата през XIX в., особено тези от категорията *erbab-i ziraat*, са много по-големи. Проучванията ни показаха, че т.нар. „задруга“ е основният модел на семейство, което доминира в региона, и е особено характерна за домакинствата, които са определяни като земеделци [Неделчева, Н. 2017; Неделчева, Н. (под печат)].

Искендер бей	230	83%	47	17%
Касъм бей	87	90%	10	10%
Меми ага	109	100%	–	–
Мустафа челеби	105	100%	–	–
Мустафа челеби зиммиан	–	–	25	100%
Хаджи Мехмед	108	100%	–	–
	1053	82%	236	18%
1289				

Придобиването на градски статут и превръщането на Разград в център на каза още през XVI в. привлича много християни от съседните села или немюсюлмани, занимаващи се с търговия. Представените до момента данни дават възможност да очертаем конфесионалната организация на Хезарград в периода XVII–XIX в. Документите от XVII в. и сведенията на пътешествениците, които преминават през града [ЧПБ, 1987, с. 389; Документи, 1993, с. 371–372; ЧПБ, 1981, с. 296], представят Хезарград като селище с множество етноси и религиозни групи. В него живеят православни християни, арменци монофизити и една малка общност от католици. През 1641–1660 г. това население живее обособено в свои вътрешно-квартални структури. Единствено в махала Ибрахим бей регистраторът е отбелязал три немюсюлмански домакинства: „Кали, син на Михаил, Добри, син на Драган, и Радослав, син на Тодори” [ВОА, ТД 771, с. 144].

По-нататъшна представа за конфесионалното състояние на селището ни дават дефтерите от средата на XIX в. Разчупването на религиозния му облик е „засегнало“ и изцяло мюсюлмански дотогава махали. От десетте махали, в които е организирано селището през 1845–1846 г., 5 са изцяло мюсюлмански с население от 105 до 200 домакинства. Населени единствено от християни са две от махалите на града – познатата ни от предходните столетия Махале-и Варош и новопоявилата се Махале-и Мустафа челеби зиммиан. Най-вероятно 25-те християнски домакинства, вписани към последната махала, се припокриват с населението на село Доброва, което се е преселило в града. Както споменава Явашов, „Доброшката махала“ се е намирала в южната част на Разград като част от турската махала на Мустафа Челеби [Явашов, А. 1930, с. 108]. Християни живеят разпръснато и в 3 от мюсюлманските махали на града с общо население от 59 домакинства. Това са Махале-и Ибрахим бей, Искендер бей и Касъм бей.

Основан като богоугодна фондация на великия везир Ибрахим паша около 30-те години на XVI в., Хезарград постепенно надхвърля статута си на религиозен център. В средата на столетието се споменават имената на много занаятчии, сред които има 12 табаци, даракчии, халваджии, шивачи, майстори на седла, ковачи, каменоделец и пр. [Кийл, М. 2017 б, с. 32–33]. Посещавайки Хезарград през 1651 г., Евлия Челеби отбелязва, че към фондацията на Ибрахим паша се числят повечето от съществуващите 300 дюкяна в града [Явашов, А. 1930, с. 87].

През XIX в. икономическата структура на Хезарград вече е в завършен вид. Данните от теметтуат дефтера от 1845–1846 г. дават възможност да открием водещите отрасли и поминъци на населението. Това, което се наблюдава като основна тенденция в стопанския профил на града, е ясно изразената доминация на заниманията на преобладаващата част от населението в един сектор. Водещият поминък, който ангажира 37% от населението, е свързан със земеделието. От 1289 регистрирани домакинства, 478 са ангажирани с обработката на земя, а доходите им съставляват 51, 3% от общия приход на града. Най-голям е броят на хората, които са причислени в групата на земеделците (ербаб-и зираат) – 357 (28%), последвани от копачите⁵ (чападжъ) – 117 (9%). В същото време дефтерът ни разкрива и голямо разнообразие на упражняваните занаяти, ако разгледаме пълния им списък. Общият им сбор е 88, или толкова, колкото в близко разположения град Шумен [Георгиева, Г. 2011, с. 537]. Сред тях най-разпространени са търговците (бакали), шивачите (терзии) и одунджиите⁶. Наличието на голяма група одунджии, както и професии, свързани с обработката на дървен материал (бъчвари), не е изненада. Наред със земеделието дърводобива и дървообработването се оформят като типичен поминък за населението на Разград. Географското разположение на града, което го ситуира на сред Делиормана, и изобилието на гори, а оттам – и на дървен материал, съвсем естествено ориентира голяма част от населението към този сектор.

По-задълбоченото изследване на основните занимания на населението на Разград дава възможност да проследим професионалния профил на християнското му население. Въпреки че в самата общност, подобно на общата картина, земеделският сектор е представен от най-голям брой домакинства (58 домакинства), той не доминира в професионалния облик на тази група от населението. Теметтуат дефтерът от 1845–1846 г. показва, че немюсюлманските жители на града попълват значителна част от групата на търговците и занаятчиите (69%).

Преобладаващата част от християнското население на града е специализирана в производството на вълнени платове (22%). В махале-и Варош, например, в която от обособяването ѝ през XVII в. живеят изцяло немюсюл-

⁵ Имат се предвид наемни работници, които са ангажирани с обработката на земя.

⁶ Търговец на дърва.

мани, се наблюдава тясна специализация на населението в текстилния отрасъл, с регистрираните към него 31 домакинства на терзии и 11 домакинства на абаджии (27, 6% от населението на махалата). Данните ясно показват, че именно немюсюлманите обемат преобладаващата част от професиите, ангажирани в тази сфера. Въпреки че Явашов посочва абаджийството като най-голям и най-богат занаят в града [Явашов, А. 1930, с. 161], теметтуат дефтерът го поставя на второ място сред най-разпространените поминъци за християните в Разград. Безспорно шивачите са най-многобройни (34 домакинства), макар и с по-малък среден доход (586 гроша) от абаджиите (614 гроша). Бихме могли да обобщим, че занаятчиите християни, ангажирани в текстилния отрасъл от икономиката на града, получават доходи в размер между 260 гроша (терзия) и 1300 гроша (абаджия).

Характерна част от градската икономика е присъствието на търговски стокообмен. Нещо повече – той е задължителна част от професионалния профил на всеки град. Явявайки се център на каза, Разград е средище на стокообмена между селското и градското население. Голяма част от християнската общност на Хезарград е пряко ангажирана в този отрасъл. Изследваният регистър показва, че тази група от населението доминира предимно в дребната, локална търговия. Показателен е фактът, че в града няма християнин, който да е туджар, джелеп или базергян. Най-голям е броят на бакалите (14 домакинства) и амбулантните търговци (14 домакинства). Първите задоволяват нуждите и вкусовете на местното население. Техните доходи варират в широк диапазон от 365 до 1070 гроша, подчертавайки голямата разлика между тях. Почти изцяло свойствени за християнската общност са търговията с текстилни стоки и с добитък. Би могло основателно да се твърди, че това е един от секторите, в които християнското население също тясно се специализира.

Значителна част от изследваното население е ангажирана в сферата на кожарството и кожухарството – 22 домакинства. Теметтуат дефтерът фиксира присъствието на обушари, кюркчии, калпакджии и дикчии. Преобладаващата част от хората, занимаващи се със строителство в града – дюлгери и каменоделец – също са от християнската общност. Документът показва, че те са с едни от най-големите регистрирани средни доходи в Хезарград – съответно 600 и 790 гроша. Сред другите сектори на икономиката, в които християнското население се изявява успешно, е металообработването. Макар че този сектор е един от най-слабо представените в града, разглеждането му от професионална гледна точка е изключително любопитно. Регистрираните в града 16 ковачи и 2-ма казанджии са християни. В този смисъл бихме могли да отбележим, че освен тях изцяло представени от немюсюлмани са професии като абаджия, калпакчия, механджия, обикновените работници (амеле), има и единично регистрирани каменоделец, мутаф, даракчия и чешмеджия.

Въпреки, че не ангажира голяма част от християнската общност на града, колкото предходните професии, обслужващият сектор намира място сред професионалната ангажираност на това население. Интересен е фактът, че от 7, регистрирани в дефтера ханджии, 6 са християни. Средният им доход е сред най-високите – 1098 гроша, което ги прави едни от най-заможните немюсюлмани в града. Само ще отбележим, че най-богатите лица, глави на домакинства в махала Варош, са двама ханджии: „*Стойчо, син на Димо*“ и „*Стойчо, син на Чопо*“, чиито приходи възлизат на 1480 и 1140 гроша [BOA, ML. VRD. TMT.d, 11966, с. 24, 57]. Единият от съдържателите на хан – „*Васко, син на Нико*“, притежава също един дюкян и една хлебарница [BOA, ML. VRD. TMT.d, 11966, с. 54]. Братята Йован и Йордан от споменатата махала освен хан са горди собственици и на механа, която вероятно функционира към него [BOA, ML. VRD. TMT.d, 11966, с. 26]. Освен споменатите ханджии, всички 5 механджии в Хезарград също са българи християни. Един от двамата кафеджии („*Боянчо, син на Доул*“) освен доход от кафеджилък получава приход и от механджилък [BOA, ML. VRD. TMT.d, 11966, с. 51]. Без съмнение това са нововъведения в публичния живот на всеки град през Възраждането, превръщайки особено механата и кафенето в места за социални контакти и политически дебати. Теметтуат дефтерът от средата на столетието дава ясно да разберем, че поне в Разград те са доминирани от християнската общност.

Важен момент в изясняването на мястото и ролята на християнската общност в Хезарград през XIX в. е въпросът за икономическия статут на тази група от населението. Средният годишен доход говори много за икономическото състояние на населението на отделните селища. Жителите на Разград получават годишен приход в размер от 828 135 ½ през 1845–1846 г. Това прави среден приход от 642 гр. Тези данни доближават изследвания градски център до други като Шумен (635 гр.) [Георгиева, Г. 2011, с. 536–537], Габрово (520 гр.) и Свищов (746 гр.) [Георгиева, Г. 2017, с. 297].

По-различна е картината на икономическия статус на населението, ако я погледнем от професионална гледна точка. Християнската общност на Хезарград получава приход в размер от 187 662 гр., или 23%, от всички приходи на селището. Въпреки това средният годишен доход на тази общност (795 гр.) е значително по-голям от този на мюсюлманското население в града (608 гр.). Немюсюлманската общност, населяваща махала Мустафа челеби зиммиан, се отличава с най-висок среден доход – 1978 гр., последвана от махала Искендер бей – 800 гр. С най-нисък доход е изцяло християнската махала Варош (595 гр.). Бихме могли да обясним това с професионалната ориентираност на населението ѝ, занимаващо се основно с търговия и занаяти и в много по-малка степен със земеделие. Без съмнение лицата, занимаващи се със земеделие са

едни от най-заможните в града и това предопределя високите стойности на приходите им⁷.

Изследвайки въпроса от професионална гледна точка, бихме могли да маркираме занаятите и поминъците сред християнската общност, които се отличават с най-висок среден приход. Челното място заема групата на ханджиите (1096 гр.), земеделците (1 058 гр.), бояджиите (987 гр.), механджиите (748 гр.), бакалите (691 гр.) и калпакчиите (671 гр.). От друга страна, с най-нисък доход се откроява групата на кюркчиите (415 гр.), поповете (377 гр.) и обикновените работници (амеле) (159 гр.).

Подробното изследване на доходите на християнските домакинства в махалите на градския център може да ни даде по-ясна представа за финансовите възможности и статута на това население в средата на XIX в. Най-голяма част от него получава приходи в размер от 500 до 1000 гр. Това са основно търговци, съдържатели на ханове и в по-малка степен занаятчи. Тук е мястото да отбележим обаче, че не е малък делът и на лицата с доходи от 300 до 500 гроша, особено в махала Варош. В тези финансови параметри влиза голяма група от християните занаятчи в града и основно наемните работници като хизметкяри и амеле, копачите и религиозните служители – попове. Единствено в махала Мустафа челеби зиммиан доминира броят на лицата, чиито доходи са с размер над 1500 до 3144 гр. Това са изцяло лица, занимаващи се със земеделие, чиито доходи са едни от най-високите в Хезарград като цяло.

Данните подсказват мястото на християнското население на Хезарград спрямо общата рамка, определяйки го като средно заможно. Преобладаващата част от това население, занимаващо се основно с търговия и занаяти (69%), получава доход, достатъчен по-скоро, за да оцелее. Изключвайки изцяло земеделското население от махала Мустафа челеби зиммиан, масата от християни в града припечелва на година скромнен доход, достатъчен, за да покрие насъчните нужди на семейството, но не и да натрупа капитал.

Таблица 3. Поминъци на християнското население в Разград и приходите им през 1845–1846 г.

№	Професия	Брой	Общ доход	Най-висок доход	Най-нисък доход	Среден доход	% от цялата общност
1	Земеделец	45	73 613	3 144	489	1 058	12,6%
2	Шивач (терзи)	34	19 936	1 300	260	586	46,5%
3	Абаджъ	16	9 820	897	390	614	100%
4	Ковач	16	9 641	915	430	603	100%
5	Бакал	14	9 668	1 070	365	691	18,4%

⁷ Средният годишен доход на земеделското население в Разград през 1845–1846 г. възлиза на 1201 гроша. По-подробно за земеделското население в кадийския център вж: [Неделчева, Н., (под печат)].

6	Амбулантен търговец (черчи)	14	7 425	770	350	530	41%
7	Чападжъ (копач)	11	5 043	678	250	458	9,4%
8	Строител/дърводелец (дюлгер)	10	6 000	930	172	600	71,4%
9	Обушар (хаффаф)	10	6 254	1 008	280	626	25%
10	Калпакджъ	9	6 039	1 110	325	671	100%
11	Слуга (хизметкяр)	8	3 430	820	125	429	36,4%
12	Одунджия ⁸	6	3 028	729	392	505	9,3%
13	Ханджия	6	6 573	1 575	735	1 096	86%
14	Механджия (Мейханеджи)	5	3 740	900	450	748	100%
15	Работник (амеле)	4	636	250	100	159	100%
16	Поп	3	1 130	420	320	377	100%
17	Бъчвар (фъчъджъ)	3	1 475	555	400	492	5%
18	Безаз ⁹	3	2 285	1 050	550	762	75%
19	Градинар (бахчеванджъ)	2	1 675	980	695	838	67%
20	Бояджия	2	1 955	1 380	575	978	33,3%
21	Въжар (муйтаб)	2	875	650	225	438	40%
22	Казанджъ	2	955	685	270	477	100%
23	Кафеджия	2	1 170	600	570	585	11,7%
24	Кожухар (кюркчи)	2	830	450	380	415	67%
25	Тимюрджи (кюмюрджи)	2	1 060	550	510	530	100%
26	Дикчия ¹⁰	1	818	–	–	818	14,3%
27	Каменоделец (ташчи)	1	790	–	–	790	100%
28	Муаф	1	385	–	–	385	100%
29	Сюрюджия ¹¹	1	1 180	–	–	1 180	50%
30	Таракъчъ (даракъчъ)	1	250	–	–	250	100%
31	Чешмеджи	1	420	–	–	420	100%

Картината на икономическия статус на християнската общност в Хезарград не би била пълна без изясняването на финансовите задължения. Основните данъци, които местното данъкоплатно население дължало на империята, били вергия, юшур (десятък), адет-и агнам и ресм-и чифт/испенч. Единствено заплащани от немюсюлманите били данъкът джизие и данъкът за спиртни напитки (зеджрийе). Сборът от всички тези задължения на населението дава общия размер такси, които се изисквали от него. Държавните задължения на християнското население на Хезарград възлизат на 24 489 гр. и 30 пари, или 13% от приходите, които получавали за година. Средно едно домакинство на неверници в града дължало годишно 104 гроша. Най-често те се образували от данъка верги, който всеки от тях заплащал. В по-малка степен в тази сума влизали юшурът (заплащан в повечето случаи от земеделските домакинства). Една част от градските търговци и занаятчии – християни притежавали лозови

⁸ Търговец на дърва.

⁹ Търговец на текстилни стоки.

¹⁰ Плетач.

¹¹ Търговец на добитък.

насаждения и поради това заплащали освен вергия, десятък върху лозе и данък за спиртни напитки. Данъкът върху дребния рогат добитък е по-скоро изключение, отколкото повсеместна практика. Единствените домакинства, които се занимават с отглеждането на овце и кози в Разград, са отново жителите – земеделци на Мустафа челеби зиммиан.

Неизменна част от ежегодните плащания на немюсюлманското население били свързани с данъка джизие¹². В Хезарград той заемал 28% от данъчната тежест на тази група от населението. След реформата от 1691 г. с този данък бил облаган всеки пълнолетен мъж в три категории: висша (ala) – 60 гроша, средна (evsat) – 30 гроша и нисша (edna) – 15 гроша [Yaneva, S. 2004, p. 69]. Теметтуат дефтерът дава ясна представа за броя и вида на обложените с този данък мъже. Според документа към 1845 г. в Хезарград живеят 237 данъчно задължени мъже, разпределени в 186 домакинства. От тях 9 (4%) били записани във висша, 195 (82%) – в средна и 33 (14%) – в нисша категория. Подробното изследване на джизие платците в Хезарград показва твърде необичайна практика. В махала Искендер бей от регистрирани 47 немюсюлмански домакинства нито едно не е обложено с този данък. Липсва обозначаване на категорията или каквито и да било индикации, че от конкретните домакинства е бил събиран този налог. Би могло да се допусне, че е пропуск на съответния писар. Въпреки това пропусъкът е съществен и обхваща една немалка част от християнската общност. Каквито и да са причините, без липса на други данни, които да насочват към решение на възникналия казус, той остава с отворен характер.

Обстойното изследване на отделните стопанства на християнските семейства в Разград дава възможност да си обясним сравнително ниското измерение на данъчната им тежест. Прави впечатление тяхното по-скромно изражение спрямо селските. Едно селско земеделско семейство в региона около Разград заплаща средно около 125 до 232 гроша. В самия градски център преобладаващата част от населението издължава на държавата среден данък в размер на 144 гроша [Неделчева, Н., (под печат)]. Твърде очебийната разлика в представените данни има своето съвсем логично обяснение. Те визират предимно земеделското население, което преобладава в селата около Разград, а и в самия град. Техните стопанства и недвижимо имущество са много по-големи от тези на някой занаятчия например. И това е съвсем естествено, имайки предвид основните занимания на хората, многобройните им животновъдни стопанства и обработваеми площи. В същото време стопанството на голяма част от християнските домакинства е силно минимизирано. Отделни, но не всички, притежават обработваема площ, чифт волове, някои отглеждат крава, бивол или телета, но не и едновременно. Това са стопанствата предимно на 45-те

¹² На въпросите, отнасящи се до поголовния данък джизие, се спират редица изследователи [Недков, Б. 1945–1946, с. 18–33; Грозанова, Е. 1989; Nažibegić, H. 1952–1953/1954–1955, pp. 55–125, 43–102; Кийл, М. 2005, с. 379–420].

християнски земеделски семейства в Разград, чийто среден данък е най-висок в общността – 207 гроша, и съставлява 12,6% от приходите им. Една немалка част от християните, които се занимават с търговия и занаяти, притежават лозови насаждения. Животновъдното им стопанство се състои най-често от крава, теле и/или кон, но също толкова често то липсва изцяло. В контекста на тези съждения бихме могли да отбележим, че сред християнската общност на града данъчно най-натоварени (изключвайки групата на християните земеделци) са *ханджиите, градинарите, калпакчиите и бояджиите*. Задълженията им варират в диапазона от 11% до 9% от всичките им приходи. Най-малък е размерът на данъците, заплащани от единствения мутафчия, даракчията и обикновените работници – едва 12–13 гроша. При все това трябва да се има предвид, че големината на заплащаните данъци е в пряко съответствие с приходите и имотното състояние на изследваната група от населението на Хезарград.

Таблица 4. Поминъци на християнското население в Разград и данъците им през 1845–1846 г.

№	Професия	Брой	Общ доход	Общ данък	Най-висок данък	Най-нисък данък	Среден данък	% от приходите
1	Земеделец	45	73 613	9 301	354 ½	29	207	12,6%
2	Шивач (терзи)	34	19 936	1 635	108	22, 10	48	8,2%
3	Абаджия	16	9 820	658	73, 30	9	43	7%
4	Ковач	16	9 641	511, 30	95, 10	23, 30	32	5,3%
5	Бакал	14	9 668	715, 10	93 ½	13, 10	51	7,4%
6	Амбулантен търговец (черчи)	14	7 425	404, 10	42 ½	19, 10	29	5,4%
7	Чападжъ (копач)	11	5 043	361	62	3 ½	33	7,1%
8	Строител/дърводелец (дюлгер)	10	6 000	418, 30	77	23, 30	42	7%
9	Обущар (хаффаф)	10	6 254	462	103, 10	14	46 ½	7,3%

10	Калпакджъ	9	6 039	540	103	28, 30	60	9%
11	Слуга (хизметкяр)	8	3 430	197 ½	39	8	25	6%
12	Одунджия	6	3 028	209, 30	63, 10	2	35	7%
13	Ханджия	6	6 573	594 ½	172	58	99	9%
14	Механджия (Мейханеджи)	5	3 740	239	81	24	48	6,4%
15	Работник (амеле)	4	636	51, 30	14, 30	10	13	8%
16	Поп	3	1 130	88, 10	44, 10	7	29	8%
17	Бъчвар (фъчъджъ)	3	1 475	161, 10	72	38	54	11%
18	Безаз	3	2 285	148 ½	65	40	50	6,5%
19	Градинар (бахчеванджъ)	2	1 675	182 ½	127, 10	55, 10	91,10	11%
20	Бояджия	2	1 955	116, 30	83, 10	33 ½	58	6%
21	Въжар (муйтаб)	2	875	39	28	11	19½	4,4%
22	Казанджия	2	955	80 ½	56, 10	24, 10	40,10	8,3%
23	Кафеджия	2	1 170	51, 10	29, 10	22	25 ½	4,3%
24	Кожухар (кюркчи)	2	830	75, 10	53, 10	22	37 ½	9%
25	Тимюрджи (кюмюрджи)	2	1 060	91, 30	53 ½	38, 10	46	9%
26	Дикчия	1	818	47	–	–	47	6%
27	Каменоделец (ташчи)	1	790	51	–	–	51	6,5%
28	Мугаф	1	385	12	–	–	12	3,1%
29	Сюрюджия	1	1180	104	–	–	104	9%
30	Таракчъ (даракчъ)	1	250	9	–	–	9	4%
31	Чешмеджи	1	420	19, 10	–	–	19,10	4,5%

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Архивни източници/извори

ВОА, TD 382.

ВОА, TD 771.

ВОА, ML. VRD. TMT.d, 12028; ML. VRD. TMT.d, 11940; ML. VRD. TMT.d, 11958; ML. VRD. TMT.d, 11961; ML. VRD. TMT.d, 11966; ML. VRD. TMT.d, 11969; ML. VRD. TMT.d, 11970; ML. VRD. TMT.d, 11971; ML. VRD. TMT.d, 11972; ML. VRD. TMT.d, 11973.

Документи, 1993 – Документи за католическата дейност в България през XVII век. София. [Dokumenti za katolicheskata deynost v Balgaria prez XVII vek. Sofia].

ТИБИ, Т. III, 1972 – Турски извори за българската история. Т. III. Под ред. на Б. Цветкова и А. Разбойников. София, 1972. [Turski izvori za balgarskata istoria. T. III. Pod red. na B. Tsvetkova i A. Razboynikov. Sofia, 1972].

ЧПБ, 1981 – Чужди пътеписи за Балканите. Т. 4. Френски пътеписи за Балканите XIX век. Съст. и редакт. Бистра Цветкова. София. [Chuzhdi patepisi za Balkanite. T. 4. Frenski patepisi za Balkanite XIX vek. Sast. i redakt. Bistra Tsvetkova. Sofia].

ЧПБ, 1987 – Чужди пътеписи за Балканите. Т. 7. Английски пътеписи за Балканите (края на XVI в. – 30-те год. на XIX в.). Увод, съст., коментар М. Тодорова. София, 1987. [Chuzhdi patepisi za Balkanite. T. 7. Angliyski patepisi za Balkanite (kraia na XVI v. – 30-te god. na XIX v.). Uvod, sast., komentar M. Todorova. Sofia, 1987].

Публикации

Андреев, Й., Лазаров, И. 1985 – Йордан Андреев, Иван Лазаров. Асимилаторската политика на османските завоеватели в Лудогорието. – В: Материали за миналото на Разградския край. I. Разград, 1985, 3–118. [Yordan Andreev, Ivan Lazarov. Asimilatorskata politika na osmanskite zavoevateli v Ludogoriето. – V: Materiali za minaloto na Razgradskia kray. I. Razgrad, 1985, 3–118].

Гандев, Х. 1973 – Христо Гандев. Българската народност през XV в. Демографско и етнографско изследване. София. [Hristo Gandev. Balgarskata narodnost prez XV v. Demografsko i etnografsko izsledvane. Sofia].

Георгиева, Г. 2011 – Гергана Георгиева. Теметтуат дефтерите като извор за историята на град Шумен. – В: Оттук започва България. Материали от Втората национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България“ – Шумен, 14.–16.05.2010 година. Шумен, 2011, 531–542. [Gergana Georgieva. Temettuat defterite kato izvor za istoriyata na grad Shumen. – V: Ottuk zapochva Balgaria. Materiali ot Vtorata natsionalna konferentsia po istoriya, arheologia i kulturen turizam “Patuvane kam Balgaria” – Shumen, 14.–16.05.2010 godina. Shumen, 2011, 531–542].

Георгиева, Г. 2017 – Гергана Георгиева. Първи бележки върху професионалната структура на християнското население на град Свищов в средата на XIX в. – В: Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания. Разнообразието в българското стопанско-историческо развитие. Том II. Варна, 2017, 287–300. [Gergana Georgieva. Parvi belezhki varhu profesionalnata struktura na hristiyanskoto naselenie na grad Svishtov v sredata na XIX v. – V: Izvestia na Tsentara za stopansko-istoricheski izsledvania. Raznoobrazieto v balgarskoto stopansko-istoricheskoto razvitie. Tom II. Varna, 2017, 287–300].

Георгиева, Ц. 1993 – Цветана Георгиева. Светът на българите през ранните столетия на османското владичество (началото на XV – края на XVII век). София. [Tsvetana Georgieva. Svetat na balgarite prez rannite stoletia na osmanskoto vladichestvo (nachaloto na XV – kraia na XVII vek). Sofia].

Георгиева, Ц. 1999 – Цветана Георгиева. Пространство и пространства на българите XV–XVII век. София. [Tsvetana Georgieva. Prostranstvo i prostranstva na balgarite XV–XVII vek. Sofia].

Георгиева, Ц. 2000 – Цветана Георгиева. Поселищна мрежа, икономика и демографски процеси в българския XV век в „Българската народност през XV в.“ на проф. Христо Гандев. – В: Европа и България. Сборник в памет на проф. Хр. Гандев. София, 2000, 54–74. [Tsvetana Georgieva. Poselishtna mrezha, ikonomika i demografiski protsesi v balgarskia XV vek v “Balgarskata narodnost prez XV v.” na prof. Hristo Gandev. – V: Evropa i Bulgaria. Sbornik v pamet na prof. Hr. Gandev. Sofia, 2000, 54–74].

Грозданова, Е. 1989 – Елена Грозданова. Българската народност през XVII век. София. [Elena Grozdanova. Balgarskata narodnost prez XVII vek. Sofia].

Димитров, С. 1973 – Страшимир Димитров. Мезрите и демографският колапс на българската народност през XV век. – Векове, бр. 6, 1973, 50–65. [Strashimir Dimitrov. Mezrite i demografskiat kolaps na balgarskata narodnost prez XV vek. – Vekove, br. 6, 1973, 50–65].

Иванова, С. 1987 – Светлана Иванова. Етнодемографски проучвания в съвременната българска историография, XV–XVIII в. – В: България XV–XVIII в. Историографски изследвания. Т. 1. София, 1987, 155–170. [Svetlana Ivanova. Etnodemografiski prouchvania v savremennata balgarska istoriografia, XV–XVIII v. – V: Bulgaria XV–XVIII v. Istoriografiski izsledvania. T. 1. Sofia, 1987, 155–170].

Иванова, С. 1993 – Светлана Иванова. Градовете в българските земи през XV в. – В: Българският XV в. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XV в. София, 1993, 53–65. [Svetlana Ivanova. Gradovete v balgarskite zemi prez XV v. – V: Balgarskiyat XV v. Sbornik s dokladi za balgarskata obshta i kulturna istoria prez XV v. Sofia, 1993, 53–65].

Иванова, С. 2000 – Светлана Иванова. Етнокултурни общности в българските учебници по национална история – състояние и перспективи. – В: Аспекти на етнокултурната ситуация. Осем години по-късно. Съст. В. Русанов. София, 2000, 459–484. [Svetlana Ivanova. Etnokulturni obshtnosti v balgarskite uchebnitsi po natsionalna istoria – sastoyanie i perspektivi. – V: Aspekti na etnokulturnata situatsia. Osem godini po-kasno. Sast. V. Rusanov. Sofia, 2000, 459–484].

Кийл, М. 2005 – Махиел Кийл. Бележки върху администрирането на поголовния данък (cizye) на османските Балкани и значението на регистрите за поголовния данък (cizye defterleri) като извор за демографски изследвания. – В: Хора и селища в България през османския период. Събрани съчинения. София, 2005, 379–420. [Mahiel Kiyil. Belezhki varhu administrirano na pogolovnia danak (cizye) na osmanskite Balkani i znachenieto na registrite za pogolovnia danak (cizye defterleri) kato izvor za demografiski izsledvania. – V: Hora i selishta v Bulgaria prez osmanskia period. Sabrani sachinenia. Sofia, 2005, 379–420].

Кийл, М. 2017 а – Махиел Кийл. Хръзград – Хезарград – Разград. Превратностите на един турски град в България (исторически, демографски, икономически и

изкуствоведски бележки). – В: Кийл, М. България под османска власт. Събрани съчинения. София, 2017, 129–186. [Mahiel Kiył. Hrazgrad – Hezargrad – Razgrad. Prevratnostite na edin turski grad v Balgaria (istoricheski, demografski, ikonomicheski i izkustvovedski belezhki). – V: Kiył, M. Balgaria pod osmanska vlast. Sabrani sachinenia. Sofia, 2017, 129–186].

Кийл, М. 2017 б – Махиел Кийл. Развитие на градовете в България през османския период. Мястото на турската архитектура в процеса. – В: Кийл, М. България под османска власт. Събрани съчинения. София, 2017, 1–84. [Mahiel Kiył. Razvitiie na gradovete v Balgaria prez osmanskia period. Myastoto na turskata arhitektura v protsesa. – V: Kiył, M. Balgaria pod osmanska vlast. Sabrani sachinenia. Sofia, 2017, 1–84].

Маргос, А. 1988 – Ара Маргос. Къде се е намирал средновековният Хръзград. – Исторически преглед, год. 44, кн. 12, 1988, 57–62. [Ara Margos. Kade se e namiral srednovekovniyat Hrazgrad. – Istoricheski pregled, god. 44, кн. 12, 1988, 57–62].

Неделчева, Н. 2017 – Невена Неделчева. Демографска и професионална структура на Разград и Попово през 40-те години на XIX век (начални бележки). – В: Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания. Разнообразието в българското стопанско-историческо развитие. Том II. Варна, 2017, 301–319. [Nevena Nedelcheva. Demografska i profesionalna struktura na Razgrad i Popovo prez 40-te godini na XIX vek (nachalni belezhki). – V: Izvestia na Tsentara za stopansko-istoricheski izsledvania. Raznoobrazieto v balgarskoto stopansko-istoricheskoto razvitiie. Tom II. Varna, 2017, 301–319].

Неделчева, Н. (под печат) – Невена Неделчева. Земеделци в Делиормана (на примера на селища от нахия Кара Лом). – В: Добруджа (под печат). [Nevena Nedelcheva. Zemedeltsi v Deliormana (na primera na selishta ot nahia Kara Lom). – V: Dobrudzha (pod pechat)].

Недков, Б. 1945–1946 – Борис Недков. Поголовният данък в Османската империя с оглед на България. – Исторически преглед, 1 (1945–1946), 18–33. [Boris Nedkov. Pogolovniyat danak v Osmanskata imperia s ogled na Balgaria. – Istoricheski pregled, 1 (1945–1946), 18–33].

Петров, П. 1964 – Петър Петров. Асимилационната политика на турските завоеватели. София. [Petar Petrov. Asimilatsionnata politika na turskite zavoevateli. Sofia].

Петров, П. 1972 – Петър Петров. По следите на насилието. София. [Petar Petrov. Po sledite na nasiliето. Sofia].

Снегаров, И. 1959 – Иван Снегаров. Турското владичество – пречка за културното развитие на българския народ и другите балкански народи. София. [Ivan Snegarov. Turskoto vladichestvo – prechka za kulturnoto razvitiie na balgarskia narod i drugite balkanski narodi. Sofia].

Стайнова, М. 1982 – Михаила Стайнова. Османски библиотеки в българските земи, XV–XIX век. София. [Mihaila Staynova. Osmanski biblioteki v balgarskite zemi, XV–XIX vek. Sofia].

Тодоров, Н. 1972 – Николай Тодоров. Балканският град XV–XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие. София. [Nikolay Todorov. Balkanskiyat grad XV–XIX vek. Sotsialno-ikonomichestko i demografsko razvitiie. Sofia].

Цветкова, Б. 1957 – Бистра Цветкова. Религиозно-националната дискриминация на българите по време на турското владичество. София. [Bistra Tsvetkova. Religiozno-natsionalnata diskriminatsia na balgarite po vreme na turskoto vladichestvo. Sofia].

Шушарова, М. 2016 – Мария Шушарова. Една делиорманска аянска история от края на XVIII век. – В: Из живота на европейските провинции на Османската империя през XV–XIX век. Сборник с изследвания в памет на проф. д.и.н. Елена Грозданова. София, 2016, 406–436. [Maria Shusharova. Edna deliormanska ayanska istoria ot kraia na XVIII vek. – V: Iz zhivota na evropeyskite provintsii na Osmanskata imperia prez XV–XIX vek. Sbornik s izsledvania v pamet na prof. d.i.n. Elena Grozdanova. Sofia, 2016, 406–436].

Явашов, А. 1930 – Анани Явашов. Разград: неговото археологическо и историческо минало. Разград. [Anani Yavashov. Razgrad: negovoto arheologicheskoto i istoricheskoto minalo. Razgrad].

Cvetkova, Hezārgrad... – Bistra Cvetkova. Hezārgrad. – In: The Encyclopaedia of Islam (Second Edition). Edited by P. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs. Consulted online on 06 November 2018 <http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_2851>

Натипоğlu, F. 2016 – F. Natipoğlu. Arşiv belgeleri ışığında Popova ve Gagova özelinde. Bulgaristan türklerinin osmanlı tarihi. Istanbul.

Hažibegić, 1952–1953/1954–1955 – H. Hažibegić. Džiziya ili harač. Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju Jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, III–IV, s. 55–125, V, s. 43–102.

Yaneva, S. 2004 – S. Yaneva. Samikov: An Ottoman Balkan City in the Age of Reforms. – In: The Ottoman State and Societies in Change: A Study of the Nineteenth Century Temettuat Registers. H. Kayoko, M. Aydin (eds.). London, New York, Bahrein, 47–76.

Съкращения

ТИБИ – Турски извори за българската история [Turski izvori za balgarskata istoria].

ЧПБ – Чужди пътеписи за Балканите [Chuzhdi patepisi za Balkanite].

ВОА– Başbakanlık Osmanlı Arşivi – Istanbul.